

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИК СИНОНИМЛАРИНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ МАСАЛАЛАРИ

Б.Х.Данияров – филология фанлари номзоди, доцент
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: лексик синонимлар, лексикография, лексик-семантик хусусиятлар, синонимик бирликлар, денотатив, коннотатив, композитор-музикант, байналмилал.

Ключевые слова: лексические синонимы, лексикография, лексико-семантические особенности, синонимические единицы, денотативный, коннотативный, композитор-музыкант, интернациональный.

Key words: lexical synonymous, lexicography, lexical-semantic features, synonymous units, denotative, connectivity, composer-musician, international.

Ўзлашиш базасида юзага келган ва турли мавзуй гуруҳларга мансуб бўлган синонимик қаторлар таҳлили “мутлақ синонимия иллюзияси (семантик ҳар хиллик) унинг қатъий белгилангани ҳолда ҳеч қандай танқидга бардош бера олмайдиган, сўз маъносига тахминан жуда юзаки берилган баҳо туфайли ҳосил қилинади” [2:109] батафсил ҳар томонлама кўп аспекти таҳлилда намоён бўлади.

“Синонимларнинг амал қилишида контекстнинг тўғри шарҳланиши тилшунослик учун ўта муҳим” [2:109] лиги контекст семантикасининг коннотатив компонентлари ва амал қилишининг ўзига хослигида фарқ қилувчи, денотатив маъносига кўра яқин ёки ўхшаш бўлган лексик бирликларнинг семантик жиҳатдан турли маънолилиги, мутлақ синонимлик тушунчасининг мавжуд эмаслиги ҳақида гапириш учун асос бўлади.

Турли лексик-семантик гуруҳлар ва мавзу қаторларига кирувчи синонимларни таҳлил қилишда шахснинг фаолият тури, машғулот, касбига кўра турини билдирувчи ЛСГлар синонимик қаторларини кўриб ўтамай.

Композитор-бастакор синонимик бирликларининг лексик-семантик тузилиши ҳамда нутқда ишлатилиши махсус текширишни тақозо қилади, шу сабабли улар ҳамма лексикографик манбаларда бир-бирига айнан ўхшаган, бир хил маъноли лексик бирликлар сифатида келтирилган. Масалан, бу бирликларнинг лексик маъносини юқоридаги таҳлиллар каби икки ҳамда беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” асосида солиштирамиз.

Икки жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бастакор сўзи қуйидагича изоҳланган: **БАСТАКОР** [ф+m] музика асарлари басталовчи; композитор. *Иигилди бастакору соз ила созанда, хушхонлар.* Ҳабибий [4:84]. Мазкур сўзнинг синоними бўлган композитор сўзи эса қуйидагича изоҳланган: **КОМПОЗИТОР** [р<лат.] Музика асарлари ёзувчи киши; бастакор [4:394].

Бу синонимлар бошқа луғатларда (бир тилли ёки икки тилли) худди шу тарзда берилган, фақат баъзи луғатларда “бастакор” сўзининг лексик маъносини аниқлашда “эск” стилистик белги қўшилади (яъни “эскирган”, аммо кўп олимлар таҳлилининг кўрсатишича, ва бу қуйида конкрет мисолларда тасдиқланади, бундай қўшимча, яъни “эскирган” сўзли белги бу ҳолда ўринсиздир.) “Композитор-бастакор” синонимик қатор ўзбек тилининг синонимлари луғатига киритилмаган [6]. Кўриб турибмизки, бу бирликларнинг лексик семантикасини изоҳлашда ўзбекча луғатларнинг ҳар хил турларида уларнинг фарқланадиган семантик аломати келтирилмаган, синонимларнинг функционал-стилистик хусусияти кўрсатилмаган, хаттоки, таҳлил қилинаётган бирликларнинг нутқда турғун бўлган, мунтазам такрорланадиган, уларнинг тузилиши хусусияти билан боғлиқ бўлган эмотив коннотацияси ўз аксини топмаган.

Беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да **бастакор** ҳамда **композитор** синонимлари қуйидагича изоҳланган:

БАСТАКОР [баста + ф. — иш, машғулот] Анъанавий мумтоз музика асарлари ижодчиси; композитор. *Иигилди бастакору соз ила созанда, хушхонлар.* Ҳабибий. *Бахт тенгдир шоиру бастакорга ҳам, Абдурайим деган пахтакорга ҳам.* А.Орипов [4:175].

КОМПОЗИТОР [лот. **compositor** - тузувчи; **яратувчи, ижод** □**илувчи**] қ. **бастакор.** *Композитор Мутал Бурхонов Ҳамзанинг музика меросидан ижодий фойдаланиб, фильмнинг тасвирий материалига мувофиқ куй басталаган.* С. Хўжаев, **Ўзбек тарихий фильмлари** [5:2].

Ушбу синонимик қаторнинг бирликлари ўртасидаги лексик синонимиянинг пайдо бўлиш қонунияти юқорида текширилган синонимик қаторлар билан жуда ўхшашдир. “Бастакор” сўзининг экспрессивликка эга бўлишининг тил механизми, яъни маънонинг коннотатив аспекти, шу билан бирга компонентнинг эмотив баҳоланишига ва фон жиҳатидан ранг-тусга эга бўлиши “меъмор” сўзининг синоними бўлган “архитектор” сўзи билан лексик-семантик тузилишини таққослагандагидек бир хил. Шу сабабли текширишнинг асосий жиҳатларига тўхталамиз.

“Композитор”– “бастакор” синонимлари “анъанавий мумтоз музика асарлари ижодчиси” деган қуйидаги умумий семантикага эга. Аммо улар лексик семантикасининг коннотатив компонент ва нутқда ишлатилиш хусусияти билан фарқланади, шу сабабли матнда бир хил позицияни эгаллайди. Сўзнинг нутқдаги позицияси унинг лексик бирикуви, яъни семаларнинг, семантик компонентларнинг бирикуви билан, контекстуал бирикуви билан, маълум бир нуткий вазиятларда қўлланилиш имконияти билан аниқланади. Масалан, “композитор” ва “бастакор” синонимлари умумий семантикага эга бўлган бирлик сифатида уларнинг денотатив маъносини ижобий томондан таърифлайдиган сўзлар билан эркин бирика олиши мумкин. Солиштирамиз: *моҳир* (ажойиб, яхши, зўр ва ш.к.) *композитор* ва *моҳир* (ажойиб, яхши, зўр) *бастакор* тарзида.

Бироқ “бастакор” сўзи “композитор” сўзининг нейтрал эмотив баҳоланишидан фарқли ўлароқ ижобий семантикага эга ва предметларнинг салбий хусусиятларини, сифатларини англаувчи “ёмон”, “қобилятсиз”, “ношуд” каби сўзлар билан бирикмайди. Масалан, “қобилятсиз бастакор” деб айтиб бўлмайди. Бу икки бирликнинг лексик бирикувидаги чекланиш уларнинг семантик структурасида нутқда уларнинг мослашувига зидлик қиладиган конкрет сема борлигидан далолат беради. “Бастакор” сўзини унинг эмоционал ижобий тусига умумий семантикаси мос келмаган бу контекстларда ёки нуткий вазиятларда ишлатиш ўринсиз ҳисобланади. Одатда, бундай ҳолатларда унинг байналмилал синоними бўлган «композитор» сўзи ишлатилади. Масалан, солиштирамиз: *...умуман олганда ўрта ва ёш авлод*

композиторлари асл қўшиқ жарнрини қўлдан бой бер-
ишди (Газетадан).

Тахлилларга эътибор берилса, синонимлар нутқда ишлатилишининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Синонимларнинг семантик тузилиши уларнинг яқин синонимик синтагмаларга ҳамда умумий контекстуал семантикасига боғлиқ. “Бастакор” сўзи ўзининг байналмилал синоними “композитордан” фаркли равишда ҳозирги воқелик тасвирланган матнларда ҳамда тарихий жанрдаги асарларда ишлатилиши мумкин, лекин икки ҳолатда ҳам *бастакор* сўзи лексик бирликлар билан унинг семантикасига мос бўлган комбинацияда нутқнинг тасвирийлигига, маънодорлигига имкон яратади ва миллий колоритни беради, яъни у бутун бир фикрга миллий-маданийлик жиҳатидан ўзига хос тус яратилишида иштирок этади.

Семантиканинг экспрессив жиҳатдан белгиланган макрокомпоненти сифатидаги коннотация борлиқни номлаш жараёнида акс эттиришнинг маҳсули тарзида ҳамда муносабатли тарзда идрок қилиш натижаси бўлиб гавдаланади. Коннотациянинг асосий вазифаси нутқ прагматикаси билан бевосита ва узлуксиз боғланган таъсир функцияси бўлгани учун тил номинатив бирликлари семантикасининг коннотатив аспектини ўрганишда муҳим омил сифатида онгнинг баҳолаш фаолияти ҳисобга олинади [3:43]. Фонга бирор бир тус, ранг, жило бериш деганда сўздаги ўзига хос аниқ нутқий вазиятда узулал актуаллашадиган тўғридан-тўғри бўлмаган информация тушунилади, у реципиентда (китобхонда, ҳамсухбатда ва ш.к.) миллий-маданий ёки тарихий мазмундаги, турли эмоциялари, ҳис-туйғулари ошкор қилинган ушбу ҳолда ижобий коннотацияларни уйғотади:

1.... *Шерали Жураевни фақат хушовоз хонанда эмас, балки ажойиб бастакор* дегим қелади. Атоқли шоиримиз *Ғофур Ғуломнинг “Йигитлар”* ва “*Санъатим*” шеърларига халқимизга манзур чиройли куйлар басталаб, катта маҳорат билан ижро этди (Газетадан).

2. *Алишер Навоий ҳаётлигидаёқ моҳир бастакорлар унинг сўлим газалларига ажойиб куйлар басталашган* (Газетадан).

Бу мисолларда “бастакор” сўзи синоними бўлган “композитор” сўзига алмаштирилса, информантлар (авторлар) ўзларининг маълумотларида “бастакор” сўзи орқали ифодаляётган эмоционал баҳо йўқолади. Кўрсатилиши бўйича “композитор” сўзи ўзининг терминологик жиҳати билан фарқланиб, лексик семантиканинг эмотив баҳолаш компонентига эга эмас. Иккинчи мисолдаги бундай алмаштиришнинг мумкин эмаслиги композитор байналмилал сўзининг ўзбек тили лексикасига Шўролар даврида кириб келиши, ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг онгида кейинги жамият ривожланиши даври ассоциациясининг замонавийлик туси кузатилиши билан изоҳланади. Келтирилган мисоллар “бастакор” сўзини “композитор” сўзи билан алмаштиришнинг мумкин эмаслигининг ўзига хос ҳолларини кўрсатади: 1.*Устига устак ўзини бастакор деб билгувчилар кўпайиб кетди. Аслида бу юксак номни халқ бериши лозим. Унга сазовор бўлиш учун игна билан қудуқ қазиишчалик машаққатли меҳнат керак* (Газетадан). 2. *Мароғий – Темур саройида хизмат қилган машҳур ҳофиз, созанда ва бастакор*.

Шундай қилиб, синонимлар асосий маъноси бўйича яқин сўзлар бўлиб, лексик-семантик бирикувнинг умумий ҳамда фаркли жиҳатларига эга. Улар нафақат лексик-семантикасининг коннотатив аспекти бўйича фарқланади, балки аниқ бир ҳолларда ижтимоий томондан анланган тарихий жиҳатдан сақланган контекстлардаги денотатив маъноси бўйича ҳам фарқланади. Масалан: *Буюк мутафаккир Алишер Навоийга бағишланган «Алишер Навоий ва мусиқа*

санъати» Бутуниттифоқ илмий-назарий анжумани кеча ниҳоясига етди. Анжуманни Ўзбекистон маданият вазирлиги, жумҳурият композиторлари ва бастакорлари уюшмаси ҳамда Мухтор Аиравий номидаги Тошкент давлат консерваторияси ҳамкорликда ўтказди. (Газетадан).

Бу икки лексема санъатшунослик соҳасида, соҳа эгалари нутқда фарқланади. Санъатшунослик термини сифатида “бастакор” сўзи “анъанавий халқ услубидаги мусикаларни яратувчи” “композиторни” англатади. “Композитор”, “бастакор” сўзларининг санъатшуносликда денотатив маънода эканлигини Ўзбекистондаги машҳур композитор, Ўзбекистон композиторлари ва бастакорлари уюшмаси раисининг ўринбосари Рустам Абдуллаевнинг мақоласида келтирилган мисол билан тасдиқлаш мумкин (Қаранг. Газ. ЁЛ. 7. VIII-91.). “...Ўша даврларда *композиторлар* билан *бастакорлар* ўртасидаги муносабат ўта самимий, дўстона бўлган. “*Лайли ва Мажнун*”, “*Тоҳир ва Зухра*”... каби шоҳ асарлар ана шу ижодий ҳамкорлик ҳамда санъатимизга нотанинг кириб келиш шарофати туфайли пайдо бўлган” (Республикада 1991 йилнинг августигача иккита мустақил ташкилот фаолият юритган: “Композиторлар уюшмаси” ва “Бастакорлар уюшмаси”: Бу ҳақда санъатшунос Муқаддас Солиҳованинг “Меҳр товланмоқда” мақоласини қаранг (Қаранг. Газ. 1991).

Синонимлар ўзининг деривацион хусусияти ва имконияти билан ҳам фарқланади. “Бастакор” сўзи куйидаги морфемалардан ташкил топган: баста – ўзак морфема, “кор” – аффикс. Форс-тожикча баста ҳамда бастакор сўзлари асосида ўзбек тилида сўзлар ҳосил қилинган, масалан, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да куйидаги ясалмалар келтирилган:

БАСТАКОРЛИК Мумтоз, анъанавий мусиқа асарлари (куй ва ашулалар) яратиш машғулоти, касби; мусиқа ижодчилиги. *Бастакорлик санъати, айниқса, 15-16 асрларда оммавийлашган: қатор шоир, олим ва б. лар айни пайтда бастакор ҳам бўлган.*

БАСТАЛАМО□ Мусиқий асарлар яратмок. *Эркин меҳнат қўшиқларин басталаб, яхшилаб чал, ҳордиқларим тўкайин.* Ғайратий [4:175]. Ўзакдош сўзлар тилнинг (нутқнинг) бошқа бирликлари билан лексик-семантик муносабатга киришганда ўзаро коррелятив ва лексик алоқаларни йўқотмайди, аксинча, ҳар сафар ҳар бир коммуникатив актда бу алоқаларни ўзининг семантикасида акс эттиради ва шу билан бирга ўзбек лексикасини тартибга ва тузимга солишга ўзининг аниқ бир ҳиссасини қўшади.

“Композитор” байналмилал сўзи асосида ўзбек тилида фақат бир лексик бирлик ҳосил бўлган, яъни “композиторлик” лексемаси икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам, беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам келтирилмаган, *бастакорлик* лексемаси икки жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтирилмаган, бироқ беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да изоҳланган:

БАСТАКОРЛИК Мумтоз, анъанавий мусиқа асарлари (куй ва ашулалар) яратиш машғулоти, касби; мусиқа ижодчилиги. *Бастакорлик санъати, айниқса, 15-16 асрларда оммавийлашган: қатор шоир, олим ва б. лар айни пайтда бастакор ҳам бўлган*[1:175]. Ҳолбуки, “композиторлик” сўзи ўзбек тилида “бастакор” сўзидан ҳосил бўлган “бастакорлик” синонимига эга ва нутқда қўлланади. Юқорида кўрсатилганидек, маълум нутқий ҳолатларда (контекстларда) “касб ёки композиторнинг машғулоти”, яъни “композиторлик” сўзи “бастакорнинг касби ёки машғулоти” – “бастакорлик” сўзидан тубдан фарқ қилади. Солиштирамиз: *Азалдан ўзбек санъатининг ўз йўли йўналиши бўлган...бастакорлик халқимизнинг энг қадимий ижод турларидан* (Газетадан).

Сўзни тўғри ишлатиш учун муҳими тилдан ташқаридаги объектни танлашда хато қилмасликдир [1:6]. Тилдан ташқаридаги объектни (денотатни) тўғри таърифлаш учун сўз танлашда хато қилмаслик зарур. Мадомики, денотатни тўлиқ, айнан ўхшаш, вербал тасвирлаш уни онгда акс эттиришдек мураккаб; сўзнинг лексик маъносини айнан тўлиқ тасвирлаш (таърифлаш) нафақат тил соҳасида тайёргарликни ва билимдонликни талаб қилади, балки тилининг кўп асрлик маданий-тарихий соҳаларидан хабардор бўлишни ҳам кўзда тутати. Материаллар таҳлилининг кўрсатишича, сўз усталари маънони тўғри англаган ҳолда у ёки бу материални (асосан сўзни) ўз ўрнида танлашади. Ўзлаштира асосида пайдо бўлган лексик синонимияларни текшириш (кузатиш, таҳлил қилиш) шундай умумлашган фикрга олиб келади, яъни синонимик қатордаги ҳар бир таҳлил қилинган сўз ўзбек тилининг семантик тизимида ўз ўрнига, амал қиладиган вазифасига эга, улар биргаликдаги ўзаро муносабати ва таъсирида бу тизимни аҳамиятли равишда бойитади, ўзбек нутқининг маъноли, ихчам, аниқ ва турлича бўлишига имкон беради. Лексемалар маъносида айнан шу социумга (жамиятга) тегишли

Адабиётлар

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. -М.: "Наука", 1988. -С. 341.
2. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. -М.: "Наука", 1980. -С.154.
3. Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти: Филол.фанлари номзоди дисс. -Н.: 1997, 129-б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. 1-жилд. -Тошкент: ЎзМЭ, 2006. 680- б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. 2-жилд. -Тошкент: ЎзМЭ, 2006. 671- б.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. -Тошкент: "Ўқитувчи", 1974. 308-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўзбек тили лексик синонимларининг лексикографик талқини масалалари, лексик-семантик гуруҳлар ва мавзу қаторларига кирувчи синонимлар ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, композитор-бастакор синонимик бирликларининг лексик-семантик хусусиятлари икки ҳамда беш жилдли "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" асосида изоҳланган ҳамда таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся рассуждения о задаче лексикографических толкований лексических синонимов узбекского языка, лексико-семантических группах и синонимах, входящих в ряды темы. А также, прокомментированы и проанализированы лексико-семантические особенности композиторно-творческих синонимических единиц на основе двух и пяти томного "Толкового словаря у узбекского языка".

SUMMARY

The article contains data lexicographic explanation of lexical synonyms of the Uzbek language, thematic lexico-semantic groups and synonyms. There have been explained and analyzed lexico-semantic peculiarities of composite-creative synonymous units on the basis of a two-volume and five-volume "Explanatory dictionary of the Uzbek language".

МОТАМ МАРОСИМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЭТНОГРАФИК АТАМАЛАРНИНГ ЛУҒАВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Хонхўжаева - ўқитувчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: Самарқанд этнографияси лексикаси, мотам маросими, мотам маросими атамалари, ғассол, мурдашуй, садр, йиртиш, жар солиш, хайрот, бихалфа, қиёсий лексика.

Ключевые слова: этнографическая лексика Самарканда, траурный ритуал, терминология траурного ритуала, мойщик трупа, церемония оплакивания, плакальщик, сопоставительная лексика.

Key words: ethnographic vocabulary of Samarkand, mourning ceremony, terms of mourning ceremony, corpse washer, tearing trumpet, mourner, comparative vocabulary.

Ўрта Осиёда миллий тилларнинг давлат макomini олиши илм аҳли, хусусан, тилшунослар зиммасига бир қатор муҳим масалаларни тадқиқ этиш вазифасини юклагани шубҳасиз. Мазкур соҳада қабул қилинган қонунлар амал қила бошлаган дастлабки кунларданок, кўплаб муҳим масалалар тадқиқот доирасига тортилиб, қисқа бир фурсатда туркум илмий ва таҳқиқий асарлар майдонга келди ҳамда замон талабларига мутаносиб равишда миллий тилларнинг ривожланишида туртки бўлди. Шунинг баробарида тожик тилшунослигида ханузгача ўзининг ечимини кутиб турган баҳсли масалалар мавжуд.

Халқ оғзаки ижодиёти намуналарини ҳар томонлама кенг ва чуқур ўрганиш миллий тилшуносликдаги долзарб масалалардан бири бўлиб, ҳозирга қадар бу борада олиб борилган тадқиқотлар салмоғи талаб даражасида эмас, айти соҳада амалга оширилган ишлар

бўлган, унинг вакилининг билиш фаолиятининг коммуникатив масалаларини ҳал қилишга йўналтирилган натижаси қайд қилинган.

Беш жилдли луғатда синонимларнинг изоҳлари қайта шакллантирилиб, айрим синонимларнинг мустақиллик туфайли юзага келган кўчма маънолари билан бойитилган. Шу билан бирга, асосий эътибор синонимларни мафқуравий бўёқдан холи, холис изоҳлашга қаратилиб, олдинги нашрга киритилган шўро тузуми воқелиги билан боғлиқ, бугунги кун нуқтаи назаридан ўз аҳамиятини йўқотган баъзи изоҳлар луғатдан чиқарилган. Луғатда ўзаро синонимик муносабатда бўлган лексемалар учун системалашган таъриф қаторлари – намунавий изоҳларнинг шакллантирилганлиги изоҳларни бирхиллаштиришга имконият яратган. Луғат бирликлари (бош сўз ва турғун иборалар) маъноси (маънолари)ни аниқ, тўғри ва тўлиқ белгилаш, шунингдек, ўзаро боғлиқлик асосида тартиблаб, қайд этиш изоҳли луғат тузиш ишининг энг қийин ва асосий жараёнларидан ҳисобланади. Беш жилдли луғатнинг қиймати, муваффақияти ана шу вазифани имкон даражасида бажарганлиги билан белгиланади.

эса етарли ва мукамал эмас. Албатта, халқ оғзаки ижодиёти намуналари тили бўйича бирқатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, улар фольклор асарларининг тили ва услубини ўрганишда муайян қийматга эга. Мазкур тадқиқотларда муаллифларнинг ўзига хос илмий-назари қарашлари баён этилган бўлиб, уларнинг аксарият қисмида муайян шевага оид сўзларнинг лексик хусусиятлари ва луғавий бирликлари эътиборга олинган ва кўпинча лингвистик хусусиятлари эътибордан четда қолганини эътироф этишга тўғри келади.

Тожик фольклорининг тил хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотларнинг қисқача таҳлили ҳозиргача бу соҳада етарли даражада муваффақият қўлга киритилмаганлигини кўрсатади. Бу миллатнинг ўзига хос бой фольклор материаллари, хусусан, маросим фольклорининг тадқиқ ва таҳлили бу